

ANDRZEJ WRZYSZCZ

Organizacja niemieckiego resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945

The Organisation of the German Department of Justice in the General Government
in the Years 1939–1945

WPROWADZENIE

Większość opracowań historycznych odnoszących się do okupacji niemieckiej w Polsce w okresie II wojny światowej koncentruje się na zagadnieniach holokaustu ludności żydowskiej i romskiej oraz eksterminacji Polaków i przedstawicieli innych narodów zamieszkujących te tereny. Jest to kierunek badań niepodlegający żadnej dyskusji, należy go kontynuować, aby wyświetlić wszelkie fakty i okoliczności towarzyszące tym zbrodniom. Odpowiedzialnością za te czyny obarczani są przede wszystkim członkowie szeroko rozumianego aparatu bezpieczeństwa III Rzeszy, obejmującego różnorakie struktury policyjne podległe Reichsführerowi Heinrichowi Himmlerowi. Nie wolno jednak zapomnieć o roli Wehrmachtu w działaniach eksterminacyjnych, a także o udziale innych resortów hitlerowskiej maszyny państwowej zaprzęgniętej do dzieła zniszczenia (na przykład resortu propagandy, resortu gospodarki). Wśród nich szczególne znaczenie miał resort sprawiedliwości. Historiografia niemiecka poświęciła wiele miejsca pozycji resortu sprawiedliwości w aparacie państwowym III Rzeszy i jego roli w polityce społecznej i narodowościowej hitlerowców¹. Polski czytelnik może zapoznać się z tą problematyką dzięki fundamentalnemu dziełu Franciszka Ryszki².

¹ H. Weinkauff, *Die deutsche Justiz und der Nationalsozialismus. Ein Überblick*, [w:] *Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte*, Band 16/1 > Die deutsche Justiz und der Nationalismus < Teil I, Stuttgart 1968, passim L. Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner*, München 1988, passim.

² F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, wydanie 3 popr. i uzup., Wrocław 1985, passim.

Wydaje się, że tematyka roli niemieckiego resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945 również zasługuje na uwagę. Z jednej strony można ocenić, czy rozwiązania zastosowane w Rzeszy wprowadzono także w okupacyjnych realiach GG. Z drugiej strony należy wskazać na istotne różnice wynikające przede wszystkim ze specyfiki sprawowania nadzoru nad dualistycznym systemem sądownictwa (sądownictwo niemieckie i sądownictwo polskie od 1941 roku nazywane w aktach normatywnych sądownictwa nie-niemieckiego)³.

STRUKTURA ORGANÓW ADMINISTRACJI RESORTU SPRAWIEDLIWOŚCI

Pierwsze przykłady udziału resortu sprawiedliwości w realizowaniu okupacji niemieckiej na zajętych terenach Polski miały miejsce już we wrześniu 1939 roku. W okresie zarządu wojskowego, sprawowanego przez dowództwo Wehrmachtu, sądy specjalne funkcjonujące na okupowanych ziemiach polskich od 5 września podlegały nadzorowi służbowemu ministra sprawiedliwości Rzeszy, a prokuraturę zobowiązano do wykonywania jego instrukcji. W resorcie sprawiedliwości wyodrębniono specjalny referat, na czele którego stanął nadprokurator von Haacke⁴. Powołano także reprezentantów Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeszy usytuowanych w różnych niemieckich strukturach wojskowych na okupowanych ziemiach polskich. W dowództwie Grupy Armii Południe ministra sprawiedliwości reprezentował radca dr Wittland. Szefom zarządów cywilnych podlegali pełnomocnicy ministerstwa sprawiedliwości do spraw sądownictwa (Beauftragte des Reichsjustizministeriums für die Justizangelegenheiten). Byli to: baron von Thiesenhausen (na obszarze tyłowym 8 Armii), prezes sądu krajowego Nebesky (na obszarze tyłowym 10 Armii), od 1 października 1939 roku jego zastępcą był przewodniczący Sądu Specjalnego w Radomiu von Wojkowsky-Biedau. Radca sądu krajowego Schmidt był pełnomocnikiem w sztabie szefa zarządu cywilnego przy dowódcy 3 Odcinka Ochrony Pogranicza. Od 22 września 1939 roku na okupowanych ziemiach południowej Polski funkcję pełnomocnika ministerstwa sprawiedliwości sprawował radca sądu krajowego dr Mnich⁵. Szczególna sytuacja mia-

³ W niniejszym artykule wykorzystane zostaną moje ustalenia zawarte w monografii: *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008, *passim*, uzupełnione o wyniki badań opublikowane w najnowszej literaturze naukowej.

⁴ Bundesarchiv Berlin (dalej: BA), Reichsjustizministerium – Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy, R 3001, sygn. 9803/7/1, k. 11, 17–18, 43–44; L. Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich...*, s. 914–915.

⁵ A. Konieczny, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości na Śląsku w latach II wojny światowej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Prawo CCXLIX, Studia Historyczno-Prawne pod red.

ła miejsce w Warszawie, która jako jeden z ostatnich polskich punktów oporu dopiero pod koniec września została zajęta przez wojska niemieckie. W trzeciej dekadzie października władze okupacyjne uznały, że należy tu powołać specjalnego referenta ministra sprawiedliwości Rzeszy⁶. Kompetencje i działalność organów administracji resortu sprawiedliwości III Rzeszy na okupowanych ziemiach polskich w okresie zarządu wojskowego do 26 października 1939 roku wykraczają poza problematykę niniejszego artykułu⁷.

W pierwszym dniu funkcjonowania Generalnego Gubernatorstwa dla okupowanych polskich obszarów generalny gubernator Hans Frank wydał szereg aktów normatywnych regulujących ustrój tego tworu okupacyjnego⁸. Wśród nich znalazły się dwa rozporządzenia odnoszące się bezpośrednio do administracji resortu sprawiedliwości: pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych polskich obszarów⁹, rozporządzenie o odbudowie wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie¹⁰. Dekret Hitlera z 12 października i dwa wspomniane rozporządzenia Franka zawierały bardzo ogólne sformułowania. Utrzymano moc obowiązującą prawa II Rzeczypospolitej, o ile nie „sprzeciwiało się objęciu administracji przez Rzeszę Niemiecką”. Nowe przepisy prawa miały być wydawane przez Radę Ministrów dla Obrony Rzeszy, pełnomocnika dla planu czteroletniego oraz generalnego gubernatora. Miały być one publikowane w Dzienniku rozporządzeń dla okupowanych polskich obszarów¹¹. Wprowadzo-

A. Koniecznego, Wrocław 1996, s. 186–187; M. Mączyński, *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945. Ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012, s. 136–137; Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), Sąd Specjalny w Piotrkowie (dalej: SSpP), sygn. 1, k. 3, 9, 24; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Sąd Specjalny w Krakowie (dalej: SSpK), sygn. 65, k. 66.

⁶ Kandydatami na to stanowisko byli: dyrektor sądu I instancji z Wrocławia Weber (znał język polski) oraz dyrektor sądu krajowego z Berlina dr Albert Schmidt. AIPN, Najwyższy Trybunał Narodowy (dalej: NTN), sygn. 307, k. 268.

⁷ To jeszcze nie było Generalne Gubernatorstwo i to nie były organy GG. Szerzej na ten temat zob. A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 44–56.

⁸ Kompetencje ustawodawcze i ustrojodawcze generalnego gubernatora wynikały z dekretu Hitlera z 12 października 1939 roku o administracji okupowanych polskich obszarów. Zob. A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, wyd. 3, Kraków 1941, A 100, § 4. Dekret ten był traktowany przez niemieckie władze okupacyjne w Generalnym Gubernatorstwie jako ustawa zasadnicza. Z całą mocą podkreślić należy, że przepisy dotyczące ustroju Generalnego Gubernatorstwa, obowiązującego tu prawa i zasad tworzenia nowych norm prawnych były sprzeczne z prawem międzynarodowym. Zob. A. Kłafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946, s. 57–60.

⁹ A. Weh, *Prawo Generalnego...*, A 120: Pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 26 października 1939 roku.

¹⁰ *Ibidem*, C 100: Rozporządzenie o odbudowie wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 października 1939 roku.

¹¹ *Ibidem*, A 100, § 4 i 5.

no dualistyczny system sądownictwa (sądownictwo niemieckie i polskie). Właściwość sądów niemieckich miała obejmować wszelkie sprawy osób narodowości niemieckiej i karanie zamachów na „autorytet i bezpieczeństwo Rzeszy i Narodu Niemieckiego oraz życie, zdrowie i własność obywateli narodowości niemieckiej”. Sędziowie niemieccy uzyskali prawo sprawdzania prawomocnych wyroków sądów polskich, ich uchylania i przekazywania sądownictwu niemieckiemu. Delegację do wydawania przepisów wykonawczych do rozporządzenia o odbudowie wymiaru sprawiedliwości otrzymał kierownik Wydziału Sprawiedliwości w Urzędzie Generalnego Gubernatora¹².

Wydział Sprawiedliwości wchodził w skład organu administracji centralnej – Urzędu Generalnego Gubernatora. Urząd ten podzielony został na resorty nazwane wydziałami (Wydział Sprawiedliwości był jednym z 16 wydziałów specjalistycznych, obok nich funkcjonowało też sześć tzw. wydziałów centralnych)¹³. Funkcję kierownika Wydziału Sprawiedliwości w Urzędzie Generalnego Gubernatora powierzono Kurtowi Willemu, który już 11 października 1939 roku został oddelegowany z Rzeszy do dyspozycji Hansa Franka. Wille stał na czele resortu sprawiedliwości GG do końca istnienia Generalnego Gubernatorstwa¹⁴.

Administracja resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie została skonstruowana w sposób bardzo nietypowy. Organy resortowe usytuowano nie tylko na szczeblu centralnym, ale także na poziomie dystryktów. Początkowo GG podzielono na cztery dystrykty (krakowski, lubelski, radomski i warszawski), od 1941 roku dołączono piąty dystrykt – Galicję¹⁵.

W pierwszym okresie okupacji funkcjonował Urząd Generalnego Gubernatora. Siedzibą urzędową był gmach Akademii Górniczej w Krakowie. Obsada kadrowa Wydziału Sprawiedliwości w Urzędzie Generalnego Gubernatora w tym czasie obejmowała kilkanaście etatów. Struktura wewnętrzna wydziału w pierwszych miesiącach istnienia Generalnego Gubernatorstwa obejmowała sześć referatów:

Referat I – nadzór nad notariatem;

Referat II – prawo karne, procedura karna, prawo publiczne i międzynarodowe;

Referat III – nadzór nad organizacją sądownictwa polskiego i systemem wykonywania kar;

Referat IV – organizacja sądownictwa niemieckiego, prawo cywilne (bez prawa zobowiązań), procedura cywilna, sądownictwo niesporne;

¹² *Ibidem*, C 100, § 1–3, 5.

¹³ *Ibidem*, A 120, § 3; M. Mączyński, *Organizacyjno-prawne...*, s. 155–156.

¹⁴ A. Wrzyszczyński, *Z badań nad administracją wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2003, t. LV, z. 2, s. 293.

¹⁵ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 386; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna – dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 147.

Referat V – prawo patentowe;

Referat VI – prawo polskie, prawo zobowiązań, prawo handlowe i gospodarcze¹⁶.

Na przełomie 1940 i 1941 roku nastąpiła reorganizacja administracji centralnej Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenie Franka z 1 grudnia 1940 roku kreowało Rząd Generalnego Gubernatorstwa w miejsce dotychczasowego Urzędu Generalnego Gubernatora. Utworzono w nim Główny Wydział Sprawiedliwości obok innych jedenastu wydziałów głównych¹⁷. W resorcie sprawiedliwości w praktyce nowa struktura organizacyjna zaczęła funkcjonować od 1 kwietnia 1941 roku¹⁸. Nowym organem administracji centralnej stał się kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości, który stał się członkiem Rządu Generalnego Gubernatorstwa¹⁹. W lipcu 1943 roku Główny Wydział Sprawiedliwości składał się z trzech oddziałów. Dwa z nich podlegały bezpośrednio Willemu, trzeci podporządkowany był Josefowi Ganserowi. Podział kompetencji między nimi przedstawiał się następująco:

Oddział I – administracja resortu sprawiedliwości, nadzór nad wykonywaniem kar;

Oddział II – prawo prywatne, handlowe, gospodarcze i prawo ruchu drogowego;

Oddział III – prawo publiczne, karne i międzynarodowe.

Obok tej struktury w ramach Głównego Wydziału Sprawiedliwości usytuowany był od 1940 roku zarządzający Urzędem Patentowym, a od 1 marca 1941 roku urząd komisarza do spraw majątku wrogich państw²⁰.

¹⁶ Obok Willego na kierowniczych stanowiskach w Wydziale Sprawiedliwości pracowali: radca ministerialny dr Josef Ganser, dyrektor rządowy dr Erwin Saage, radca ministerialny Eden i Gutbrod. Zob. A. Wrzyszczyk, *Z badań nad administracją...*, s. 293; *Idem, Okupacyjne sądownictwo...*, s. 281–282; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Rząd Generalnego Gubernatorstwa (dalej: RGG), sygn. 9 a, k. 122–124; sygn. 593, k. 1–2; AIPN, RGG, sygn. V/4, k. 2; Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Gubernator Dystryktu Radomskiego (dalej: GDR), sygn. 38, k. 85.

¹⁷ A. Weh, *Prawo Generalnego...*, A 121: Drugie rozporządzenie o odbudowie administracji Generalnego Gubernatorstwa (rozporządzenie o jednolitości administracji) z dnia 1 grudnia 1940 roku, § 1–3; Ł. Kozera, M. Wojtasik, *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008, s. 9–10.

¹⁸ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 82–83.

¹⁹ A. Weh, *Prawo Generalnego...*, A 122: Trzecie rozporządzenie o odbudowie administracji Generalnego Gubernatorstwa (Organizacja Rządu Generalnego Gubernatorstwa) z 16 marca 1941 roku, § 4.

²⁰ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 107–120; R. Herzog, *Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und südosteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges*, Tübingen 1955, s. 96–98; APR, GDR, sygn. 33, k. 202; BA, R 52 II, Kanzlei des Generalgouverneurs – Kancelaria Generalnego Gubernatora sygn. 253, k. 6; AIPN, RGG, sygn. V/25, k. 82, 83; Obwieszczenie dotyczące nadzoru nad urzędem patentowym w Warszawie (Warszawie) i jego reprezentacji z dnia 29 kwietnia 1940 roku, Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów, część 2, nr 40, s. 317; Dekret w spra-

W trakcie okupacji zmieniała się obsada kadrowa centralnego organu resortu sprawiedliwości GG. Na przełomie lat 1939/1940 było to kilkunastu urzędników i pracowników. Później liczba ta wahała się od dwudziestu kilku do czterdziestu kilku osób. Obok wymienionych wcześniej: Willego, Gansera, Saagego, Edena i Gutbroda, kierownicze stanowiska w różnym czasie zajmowali: Kühnast, Thiesing, Hellwig, Nikolayczik, Wolfgramm, Kohleiß, Wolf, Pesch, Hattenhorst, Eberhardt²¹.

Na szczeblu lokalnym administracją resortu sprawiedliwości zarządzali kierownicy wydziałów sprawiedliwości usytuowanych w urzędach szefów dystryktów. Struktura wewnętrzna i obsada kadrowa wydziałów sprawiedliwości były zróżnicowane. Wydział radomski kilkakrotnie zmieniał swą organizację wewnętrzną: na początku 1940 roku podzielony był na pięć referatów, w 1941 roku wyodrębniono sześć referatów. Pod koniec tego roku obsada kadrowa wydziału obejmowała kilkunastu urzędników i pracowników Niemców oraz kilkunastu urzędników i pracowników Polaków. Kierownikiem Wydziału Sprawiedliwości Dystryktu Radomskiego był początkowo Methner, a następnie Wollmann. Poza nimi kierownicze stanowiska zajmowali: Krömer, Schnabel, Loepthien, May, Fuchs, Meyer²². Podobna sytuacja miała miejsce w dystrykcie warszawskim. Początkowo w 1940 roku struktura warszawskiego wydziału sprawiedliwości obejmowała cztery referaty, kilka miesięcy później pięć referatów, a w 1941 roku powrócono do podziału na cztery referaty. Szefem Wydziału Sprawiedliwości był Brehm, od 1941 roku von Hinüber, inne kierownicze stanowiska piastowali: Mohr, Gollert, Lippach²³. Wydział Sprawiedliwości Dystryktu Lubelskiego dzielił się w 1941 roku na sześć referatów. Obsada kadrowa tego organu obejmowała kilkanaście etatów urzędników i pracowników. Kierownikami wydziału byli kolejno: Zippel, Heuer i Kiel. Obok nich wymienić należy: Rothera, Dittmanna, Burmeistera, Meinickego, Winklera, Friedricha, Heinego, Lüdermanna²⁴. W dystrykcie krakowskim wydział sprawiedliwości także zmieniał swoją

wie nazwy służbowej „dyrygent dla urzędu patentowego” z dnia 15 października 1940 roku, Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa (dalej: DzRGG), część 2, nr 71, s. 529.

²¹ A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 284–289, 337.

²² APŁ, SSyP, sygn. 4, k. 82–88. Przydział czynności w Wydziale Sprawiedliwości Dystryktu Radomskiego z XI 1941 roku. Wydaje się, że ta struktura wewnętrzna przetrwała przynajmniej do czerwca 1942 roku. BA, R 102 II, Gouverneur des Distrikts Lublin – Gubernator Dystryktu Lublin, sygn. 22, k. 1–2; Wykaz władz dystryktu radomskiego z 13 VI 1942 roku; A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 305–307.

²³ BA, R 43 II, Reichskanzlei – Kancelaria Rzeszy, sygn. 1397, k. 39; AIPN, NTN, sygn. 271, k. 179; AIPN, Urząd Okręgu Warszawskiego, sygn. 1, k. 12; AIPN, Urząd Okręgu Lubelskiego (dalej: UOL), sygn. 8, k. 8; A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 308.

²⁴ BA, R 43 II, sygn. 1396, k. 167, 168; *Das Deutsche Generalgouvernement Polen. Herausgegeben und bearbeitet von Max du Prel, Krakau 1940*, s. 147; A. Wrzyszczyński, *Lublin jako ośrodek okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1944*, „Zamojskie Studia i Materiały”, Prawo i Administracja, rok wyd. VII, z. 1(18), prace pod red. L. Lesz-

organizację wewnętrzną. W 1941 roku dzielił się na cztery referaty, a w następnym roku zwiększono ich liczbę do pięciu. Plan obsady etatowej przekraczał 20 stanowisk, ale w praktyce zatrudnionych było kilkunastu urzędników i pracowników (w zasadzie wyłącznie Niemców). Na czele wydziału stał Müller (być może na przełomie lat 1939/1940 kierował wydziałem wyżej wspomniany Nebesky), a jego zastępcą był Bauer. Inne kierownicze stanowiska zajmowali: Büttner, Pesch, Unterdörfer, Frenken, Eberhardt, Peterek, Motschenbach²⁵. Najbardziej skąpe są dane dotyczące Wydziału Sprawiedliwości w Dystrykcie Galicja (funkcjonował on zdecydowanie najkrócej). Nie udało się odtworzyć struktury wewnętrznej tego organu. Obsada kadrowa sięgała najprawdopodobniej ok. 20 etatów (w dużej mierze wykorzystano urzędników resortu sprawiedliwości z pierwotnego obszaru Generalnego Gubernatorstwa). Kierownikiem Wydziału Sprawiedliwości w Dystrykcie Galicja został w 1941 roku Brem, który został przeniesiony z Warszawy, a od 1943 roku – Hoffmann. Poza tym należy wymienić ważnych urzędników wydziału: Pohlmeyer, Büttner, Mohr, Peters, Lampeidl, Stoerter, Wucherpfennig²⁶.

ZAKRES KOMPETENCJI ADMINISTRACJI RESORTU SPRAWIEDLIWOŚCI

Administracja resortu sprawiedliwości sprawowała nadzór nad sądownictwem niemieckim²⁷, sądownictwem polskim²⁸ (od 1941 roku – nie-niemieckim)

czyńskiego, R. Orłowskiego ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej, Zamość 2005, s. 315; AIPN, Tagebuch von Hans Frank – Dziennik Hansa Franka, vol. V(2), k. 811. Rozmowa generalnego gubernatora z kierownikiem Wydziału Sprawiedliwości w UGG Willem z dnia 5 września 1940 roku; BA, R 52 III – Hauptabteilung Innere Verwaltung der Regierung des Generalgouvernements – Główny Wydział Spraw Wewnętrznych Rządu Generalnego Gubernatorstwa, sygn. 3, k. 46; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), UOL, sygn. 2, k. 18; sygn. 914, k. 64.

²⁵ AAN, RGG, sygn. 843, k. 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 134, 136. Wykaz stanowisk w Wydziale Sprawiedliwości Dystryktu Krakowskiego w dniu 1 XI 1940 r.; BA, R 43 II, sygn. 1396, k. 42, 43; AIPN, SSpK, sygn. 42, k. 31–35; AIPN, NTN, sygn. 309, s. 5, 11, 28; Archiwum Państwowe w Krakowie, Urząd Okręgu Krakowskiego, sygn. 626, n.pag.

²⁶ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 312–314.

²⁷ Pod pojęciem sądownictwa niemieckiego rozumiano: sądy niemieckie (I instancja) w: Krakowie, Rzeszowie, Lublinie, Chełmie, Warszawie, Żyrardowie, Radomiu, Piotrkowie, Lwowie; wyższe sądy niemieckie (II instancja) w: Krakowie, Warszawie, Lublinie, Radomiu; sądy specjalne w: Warszawie, Krakowie (wydział zamiejscowy w Rzeszowie), Lublinie (wydział zamiejscowy w Zamościu, a od 1941 roku w Chełmie), Radomiu (wydziały zamiejscowe w: Kielcach, Piotrkowie, Częstochowie), Lwowie (wydziały zamiejscowe w: Stanisławowie i Tarnopolu). Od 1943 roku sądy specjalne zostały połączone z sądami niemieckimi. Zob. *Idem*, *Zarys organizacji sądownictwa niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Majdanka” 1991, t. XIII, s. 13–16.

²⁸ W stosunku do systemu sądów II Rzeczypospolitej najważniejsze zmiany polegały na za-

i powiązaną z nimi prokuraturą oraz nad niemiecką adwokaturą i notariatem, polską (nie-niemiecką) adwokaturą i notariatem, a także nad więziennictwem²⁹.

Do ważnych kompetencji administracji resortu sprawiedliwości należał udział w procesie legislacyjnym. Polegał on na przygotowywaniu projektów rozporządzeń odnoszących się do sądownictwa, adwokatury i notariatu dla generalnego gubernatora oraz wydawaniu aktów wykonawczych przez szefa resortu sprawiedliwości.

Kluczowe znaczenie dla ustroju sądownictwa w Generalnym Gubernatorstwie miał przełom 1939 i 1940 roku. Hans Frank wydał wówczas rozporządzenie o sądach specjalnych (15 XI 1939)³⁰, o sądownictwie niemieckim (19 II 1940)³¹ i o sądownictwie polskim (19 II 1940).³² Wymienić należy także rozporządzenie o adwokatach niemieckich (13 IX 1940)³³ oraz rozporządzenie o niemieckich notariuszach (17 XII 1941)³⁴. Istotne były również akty prawne wprowadzające funkcjonujący w Generalnym Gubernatorstwie system sądownictwa w nowym dystrykcie Galicja³⁵ oraz rozporządzenie o uproszczeniu wymiaru sprawiedliwości (5 VII 1943)³⁶.

wieszeniu działalności Sądu Najwyższego, likwidacji sądów pracy i sądownictwa administracyjnego. W Generalnym Gubernatorstwie funkcjonowały: sądy apelacyjne (Warszawa, Kraków, Lublin, Radom, od 1941 roku – Lwów), sądy okręgowe (na pierwotnym obszarze GG było ich 13), sądy grodzkie (na pierwotnym obszarze GG było ich 159). Po przyłączeniu dystryktu Galicja liczba sądów wzrosła. W 1944 roku było pięć sądów apelacyjnych, 22 sądy okręgowe i 141 sądów grodzkich. Zob. *Idem, O organizacji okupacyjnego sądownictwa polskiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Majdanka” 1992, t. XIV, s. 114; J. Adamska, *Organizowanie więzień sądowych na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, „Zeszyty Majdanka”, t. XII, s. 9.

²⁹ W gestii resortu sprawiedliwości GG znalazło się dwadzieścia dużych polskich zakładów karnych. APL, UOL, sygn. 914, k. 65–66; AIPN, RGG, sygn. V/25, k. 85–89. Poza tym administracji sprawiedliwości podlegały liczne mniejsze więzienia, usytuowane przy sądach grodzkich, prowadzone przez polskich funkcjonariuszy. BA, R 52 II, sygn. 247, k. 48–50.

³⁰ A. Weh, *Prawo Generalnego...*, C 105: Rozporządzenie o sądach specjalnych w Generalnym Gubernatorstwie z 15 XI 1939 roku.

³¹ *Idem, Prawo Generalnego...*, C 120: Rozporządzenie o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 roku.

³² *Idem, Prawo Generalnego...*, C 150: Rozporządzenie o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 roku.

³³ *Idem, Prawo Generalnego...*, C 135: Rozporządzenie o niemieckich adwokatach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 13 września 1940 roku.

³⁴ Rozporządzenie o niemieckich notariuszach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 17 grudnia 1941 roku, Dz.RGG 1941, nr 120, s. 731–732.

³⁵ Rozporządzenie w sprawie odbudowy wymiaru sprawiedliwości w okręgu Galizien (Galicja) z dnia 1 sierpnia 1941 roku, Dz.RGG 1941, nr 68, s. 445–446; Rozporządzenie o niemieckich adwokatach i niemieckich notariuszach w Okręgu Galizien (Galicja) z dnia 29 sierpnia 1942 roku, Dz.RGG 1942, nr 72, s. 495; Rozporządzenie o nie-niemieckim sądownictwie w Galicji i o przejęciu wymiaru sprawiedliwości na byłych sowieckich częściach obszarów z dnia 19 października 1942 roku, Dz.RGG 1942, nr 91, s. 653–655.

³⁶ Rozporządzenie w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych z dnia 5 lipca 1943 roku, Dz.RGG 1943, nr 53, s. 309–310.

Do tych i innych rozporządzeń kierownik Wille wydał ponad trzydzieści aktów wykonawczych (zarządzenia, postanowienia wykonawcze, obwieszczenia)³⁷.

Obok wskazanej wyżej aktywności na polu legislacji nie mniej ważne było wydawanie różnorodnych okólników w postaci zarządzeń, instrukcji, wyjaśnień, sprostowań i innych pism, które nie podlegały ogłaszaniu w urzędowych publikatorach. Wysyłano je w ograniczonej liczbie do sądów i innych organów wchodzących w skład resortu sprawiedliwości. W realiach dualistycznego sądownictwa wątpliwości interpretacyjnych wymagających wyjaśnienia ze strony władz resortowych było bardzo dużo. Tworzone w ten sposób „prawo powielaczowe” wpływało bezpośrednio na bieżące funkcjonowanie sądów i prokuratur³⁸. Inną formą instruowania sędziów, prokuratorów i urzędników zatrudnionych w administracji resortu sprawiedliwości były narady, sesje i wizytacje, w trakcie których przekazywano wytyczne dotyczące problemów prawnych i technicznych, ale także prowadzono indoktrynację ideologiczną³⁹.

Szef resortu sprawiedliwości koordynował kontakty z innymi resortami oraz różnymi podmiotami i instytucjami Generalnego Gubernatorstwa. W trakcie kwerendy archiwalnej zetknąłem się z aktami dokumentującymi takie współdziałanie z Głównym Wydziałem Wyżywienia i Rolnictwa, Głównym Wydziałem Finansów, Wydziałem Gospodarki, placówkami NSDAP i różnymi strukturami policyjnymi w GG⁴⁰.

Kierownicy wydziałów sprawiedliwości w urzędach szefów dystryktów posiadali kompetencje, które w Rzeszy przysługiwały prezesom wyższych sądów krajowych, sądów krajowych, prokuratorom generalnym i organom egzekwującym wykonywanie kar. Uzyskali także niektóre uprawnienia polskich izb adwokackich i notarialnych oraz polskiego ministra sprawiedliwości⁴¹. Z badań nad

³⁷ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 292–295.

³⁸ *Ibidem*, s. 295–296. Okólniki te dotyczyły m.in. stosowania konkretnych przepisów ustawy o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiego honoru, przekazywania spraw karnych do sądownictwa polskiego, przyspieszenia wykonywania kar, sprawozdań ze spraw dotyczących gett, stosowania prawa łaski, zasad orzekania kar łącznych, traktowania Żydów i Cyganów przez sądy niemieckie i nie-niemieckie, publikacji ogłoszeń w prasie, doręczeń na terenie gett, zastosowania rozporządzeń policyjnych w Rzeszy w stosunku do GG, warunkowego zawieszenia kary i darowania kary po upływie okresu zawieszenia, postępowania wobec osób udzielających schronienia Żydom, przekazywania policji i służbie bezpieczeństwa informacji o wyrokach sądownictwa niemieckiego i nie-niemieckiego w sprawach karnych, przekazywania sądom partyjnym informacji o postępowaniach karnych przeciwko członkom NSDAP, uproszczenia procedury dowodzenia pochodzenia niemieckiego, opłaty za dopuszczenie do adwokatury, nadruku na papierze listowym adwokatów niemieckich i treści ich tabliczek kancelaryjnych, dopuszczenia urzędników celnych oraz urzędników i pracowników urzędów dewizowych jako urzędników pomocniczych prokuratury, spraw socjalnych niemieckich pracowników resortu sprawiedliwości w GG, doręczania wyroków sądowych niemieckiej prokuraturze i in.

³⁹ *Ibidem*, s. 296–297.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 297–304.

⁴¹ APR, GDR, sygn. 38, k. 86.

praktyką działania dystryktowych organów administracji sprawiedliwości w GG wynika, że zajmowały się one między innymi przejmowaniem i przekazywaniem ksiąg sądowych, ksiąg wieczystych i rejestrów w ramach sądownictwa polskiego w związku ze zmianami terytorialnych podziałów sądowych po wcieleniu do Rzeczy północnych i zachodnich ziem polskich, miały też istotne znaczenie w realizowaniu pomocy prawnej między organami polskiego wymiaru sprawiedliwości a podmiotami mającymi swe siedziby poza GG. Dużą część aktywności organów dystryktowych pochłaniały zabiegi o zapewnienie podstaw materialnych dla działania podległych im instytucji oraz niezbędnych warunków socjalnych osób stanowiących obsadę kadrową resortu sprawiedliwości (obok kwestii finansowych odnotować należy także inicjatywy związane na przykład z uruchomieniem kantyny w Lublinie, czy z zapewnieniem wypoczynku urlopowego lub sanatoryjnego w uzdrowisku w miejscowości Jaremcze). Władze okupacyjne dużą wagę przywiązywały do sprawozdawczości, wydziały sprawiedliwości w dystryktach gromadziły i przekazywały do centrali dane na temat działalności organów należących do resortu sprawiedliwości na ich terenie. Kierownicy wydziałów sprawiedliwości w dystryktach ingerowali też w obsadę kadrową i strukturę organizacyjną sądów dla podniesienia sprawności procesowej, a nawet ingerowali w orzecznictwo polskich sądów dzięki instytucji prawa sprawdzania wyroków⁴².

Zmniejszenie kompetencji dystryktowym organom administracji sprawiedliwości przyniosło rozporządzenie o uproszczeniu wymiaru sprawiedliwości z 5 lipca 1943 roku. W dystryktach radomskim, lubelskim i krakowskim wzmocniono rolę prezesów wyższych sądów niemieckich. To oni nadzorowali sądownictwo niemieckie w swoich dystryktach i podlegali bezpośrednio Willemu. W dystrykcie warszawskim i dystrykcie Galicja sytuacja pozostała bez zmian.

PODSUMOWANIE

Reasumując, należy stwierdzić, że resort sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa na pewno nie znajdował się w centrum najistotniejszych wydarzeń w okupowanej Polsce. Sądy i inne organy wchodzące w skład tego resortu nie miały bezpośredniego związku ze zwalczaniem ruchu oporu przez okupanta niemieckiego. Nie uczestniczyły też w ludobójstwie ludności żydowskiej i romskiej dokonany przez Niemców na ogromną skalę w rozlokowanych na ziemiach polskich obozach zagłady i obozach koncentracyjnych. Na działania policji i Wehrmachtu, które niosły ludności polskiej śmierć, zniszczenia i inne szkody, ani organy administracji resortu sprawiedliwości, ani należące do niego sądy nie miały żadnego wpływu.

⁴² A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 314–322.

Wedle mojej oceny rola resortu sprawiedliwości nie była jednak całkowicie zmarginalizowana. Rzeczywistość okupacyjna w Generalnym Gubernatorstwie to dla ludności żydowskiej i romskiej holokaust, ale ludność polska miała możliwości funkcjonowania w trudnych warunkach. Okupanci wprowadzili liczne ograniczenia i restrykcje, ale jak stwierdził wybitny polski historyk Zygmunt Mańkowski: „Rzeczywistość życia w Generalnym Gubernatorstwie była wysoce złożona i nie wyczerpuje się wyłącznie w martyrologii. Większość Polaków, zarówno w miastach, jak i na wsi, żyła, mimo wszystko, w takich czy innych normach prawnych, które w jakimś stopniu były przestrzegane, a umożliwiały, w odróżnieniu od sytuacji Żydów, przeżycie”⁴³. W mojej ocenie kreowanie tych realiów okupacyjnych w dość dużej mierze zależało od orzecznictwa sądów należących do resortu sprawiedliwości. Kradzieże, rozboje, zabójstwa i inne „zwykłe” przestępstwa sądzone były albo przez sądownictwo niemieckie, albo przez sądownictwo polskie (nie-niemieckie). Zależało to od niemieckiej prokuratury, która kierowała konkretne sprawy albo do jednego, albo do drugiego pionu. W praktyce sądy polskie sądziły tylko drobne przestępstwa dokonane bez użycia niebezpiecznych narzędzi (bójki, kradzieże, fałszerstwa). Funkcjonowało także sądownictwo cywilne w obu pionach. Rozpatrywane były tam sprawy z zakresu prawa rzeczowego, rodzinnego, spadkowego czy prawa zobowiązań⁴⁴. Przed sądami polskimi i niemieckimi występowali polscy i niemieccy adwokaci. W Generalnym Gubernatorstwie funkcjonował też polski i niemiecki notariat.

Orzecznictwo sądownictwa polskiego zostało z perspektywy czasu ocenione pozytywnie. Po II wojnie światowej wyroki polskich sądów grodzkich, okręgowych i apelacyjnych zostały utrzymane w mocy. Uznano też ważność aktów notarialnych sporządzonych przez polskich notariuszy. Akty notarialne notariuszy niemieckich zostały unieważnione. Uchylono też oczywiście wyroki sądownictwa niemieckiego, ale w realiach lat 1939–1945 skierowanie sprawy do rozpatrzenia przez niemieckie organy należące do resortu sprawiedliwości dawało dużo większe szanse na przeżycie, czy nawet sprawiedliwy wyrok, niż w przypadku przekazania ich niemieckim strukturom policyjnym w GG. Mamy nawet pewne przykłady kontestowania przez niemieckich sędziów polityki terroru. Wedle wiarygodnej moim zdaniem relacji wyrazili oni zaniepokojenie policyjną „akcją AB”, skiero-

⁴³ Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, pod red. J. Ciągwy, T. Opasa, Rzeszów 1998, s. 156, 164–165.

⁴⁴ Z. Zarzycki, *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945. Studium historyczno-prawne*, Kraków 2010, s. 249–252; J. Mazurkiewicz, L. Policha, *Dzieje sądownictwa lubelskiego w latach 1915–1944*, maszynopis w Katedrze Historii Państwa i Prawa UMCS w Lublinie, s. 46–49; Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1982, s. 139–140; J. Szarycz, *Sędziowie i sądy w Polsce w latach 1918–1988*, Warszawa 1988, s. 33–37.

waną przeciwko polskiej inteligencji⁴⁵. W trakcie moich badań archiwalnych natknąłem się na wyrok śmierci wydany przez niemiecki sąd. Sędziowie orzekający w tej sprawie w uzasadnieniu stwierdzali, że przepisy ustanowione w Generalnym Gubernatorstwie nie pozwalały na wydanie innego orzeczenia, ale zapowiadali swoją pozytywną opinię w przypadku prośby o ułaskawienie, odnotowałem też podobne zachowanie niemieckiego prokuratora⁴⁶.

Jedną należy jednoznacznie stwierdzić, że w sądownictwie niemieckim wprowadzono wiele uregulowań, które przeczyły zasadom praworządności obowiązującym w ustrojach państw demokratycznych. To było sądownictwo faszystowskiego państwa, sterowane wytycznymi i okólnikami. Wydaje się, że przyczyny, które doprowadziły do postępującej degradacji pozycji wymiaru sprawiedliwości w Niemczech zaistniały także w Generalnym Gubernatorstwie. Na wzór Rzeszy wydawano przepisy „przyspieszające” i „upraszczające” orzecznictwo. Pod patronatem resortu sprawiedliwości GG trwała propaganda ideologiczna⁴⁷.

„Analiza funkcjonowania niemieckich organów należących do resortu sprawiedliwości w GG pozostawia nieodparte wrażenie chaosu organizacyjnego i kompetencyjnego, brakuje konsekwentnych rozwiązań systemowych, dominują jednostkowe decyzje podejmowane *ad hoc* w odpowiedzi na konkretne problemy praktyczne. Przyczyną była na przykład maksymalnie uproszczona struktura sądownictwa niemieckiego. Wzorcem były niewątpliwie rozwiązania ustrojowe istniejące w Rzeszy Niemieckiej, ale w Generalnym Gubernatorstwie zastosowano znaczne ograniczenia. W rezultacie liczba sądów niemieckich, sądów specjalnych i prokuratur była stosunkowo niewielka, a tym samym ich okręgi sądowe miały duże obszary. Efektem były ciągle kłopoty komunikacyjne i liczne utrudnienia w realizacji doręczeń pism procesowych. Przez cały okres okupacji władze borykały się z niewystarczającą obsadą kadrową sądów, prokuratur i organów administracji sprawiedliwości. Liczne wątpliwości budziło też rozgraniczenie zakresów właściwości poszczególnych pionów sądownictwa (niemieckiego, polskiego i od 1942 roku nie-niemieckiego). Najbardziej charakterystycznym przykładem były zasady podziału spraw karnych. Dokonująca tego przydziału prokuratura niemiecka opierała się na nieznanym społeczeństwu wewnętrznym wytycznym wydawanym przez organy administracji sprawiedliwości. Jeszcze częstsze kontrowersje pojawiały się w obszarze obowiązującego prawa. W rozstrzyganie konkretnych pytań – jakie przepisy prawa powinny być stosowane przez sądownictwo niemieckie? – zaangażowane były sądy (wyższe sądy niemieckie, sądy niemieckie, sądy specjalne) i przede wszystkim administracja sprawiedliwości. Praktyka działania niemieckich organów resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie daleko odbiegała od charakterystycznego dla państwowości nie-

⁴⁵ D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, Kraków 2009, s. 182.

⁴⁶ A. Wrzyszczyński, *Okupacyjne sądownictwo...*, s. 212.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 393, 396–408.

mieckiej stereotypu dobrej organizacji, porządku i precyzji funkcjonowania maszyny urzędniczej”⁴⁸.

SUMMARY

The General Government was an area of unclear political and legal status which included the central Polish territories occupied by Germany. It was ruled by the Governor General Hans Frank, who was formally directly subordinate to Hitler. The central body of the German administration of the occupied territories was the Office of Governor General that was subordinate to Frank (since 1941 known as the Government of the General Government). This institution included the Department of Justice (since 1941 known as the Chief Department of Justice). The head of this Department, Kurt Wille, held the office almost throughout the whole period of occupation in the General Government. At the district level, the current administrative authority over jurisdiction was held by the head of the department of justice in the office of the chief of the district.

The most characteristic feature of the department of justice of the GG was the dual system of jurisdiction. One level was the German jurisdiction: special courts, German courts, superior German courts. The other was the Polish jurisdiction: courts of appeal, regional courts and magistrate courts (the official term applied since the incorporation of the District of Galicia in 1941, was non-German jurisdiction). The Polish jurisdiction (non-German jurisdiction) was governed and controlled both by the German administration of the department of justice, and the German jurisdiction. Moreover, the department of justice also governed the Polish public prosecutors' office, bar and notary profession, as well as the German bar and notary profession, the German public prosecutors' office and penology.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 390–391.